

Olesia Zhdanovych

**ROMAN EMPIRE IN DIOKLETIAN'S AND KONSTANTIN'S AGE:
BASIC TRENDS OF POLITICAL HISTORY**

The content of the article reveals the features of political order and international position of the Roman empire under the rule by Diokletian and Konstantin. An author characterizes administrative, financial, religious reforms, consolidation of army, empire wars against barbarians and Persia; traces a struggle for power and Konstantin's strengthening on the throne.

Key words: *dominat, tetrarchy, Diokletian, Konstantin, reforms, conversation to Christianity, barbarians.*

Олеся Жданович

**РИМСКАЯ ИМПЕРИЯ ЭПОХИ ДИОКЛЕТИАНА И КОНСТАНТИНА:
ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ**

Содержание статьи раскрывает особенности политического строя и внешнеполитического положения Римской империи во время правления Диоклетиана и Константина. Автор характеризует административно-управленческую, финансовую, религиозную реформы, укрепления армии, конфликты империи с варварами и Персией; прослеживает борьбу за власть и утверждение на престоле Константина.

Ключевые слова: *доминат, тетрархия, Диоклетиан, Константин, реформы, христианизация, варвары.*

Отримано: 16.03.2016.

УДК 94(477.82)«6-13»

Олександр Головко
(Київ)

**ФОРМУВАННЯ ВИЩОЇ ВОЛОДАРСЬКОЇ ВЛАДИ
В ЗАХІДНІЙ І ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ В ДОБУ РАНЬОГО
ТА КЛАСИЧНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

В статті розглядається питання про становлення королівської, а згодом імператорської влади в Західній і Центральній Європі в добу формування там нових державних утворень в період раннього і класичного середньовіччя. Показано тісний зв'язок у розвитку вищої володарської влади із життям та ідеологічними постулатами християнської церкви.

Ключові слова: *«rex / король», «βασιλεύς / василевс», «imperator / імператор», «dux / герцог, князь», королівська влада, імператорська влада, римський папа.*

Становлення в середині I тисячоліття н.е. в західній частині Європи нових за сутністю державних формувань нерозривно пов'язано з функціонуванням державної влади, носієм якої була влада володарів, перш за все влада королів. Дослідження системи володарської влади дає важливий матеріал в контексті розвитку середньовічного світу для з'ясування рівня суверенності як носія державної влади, так і самого державного формуван-

ня, сприйняття цього формування іншими державами, розгляду системи міждержавних відносин цього формування з оточуючим світом.

В рамках християнського світогляду в ідеологічному житті середньовічної Європи вже в добу раннього середньовіччя панували загальні концепції існування вселенської християнської імперії. Їх виникнення є наслідком діяльності християнських ідеологів, починаючи від Августина Блаженного. В основу цих доктрин християнського світосприйняття була покладена створена на підставі Святого письма і праць Отців церкви періодизація історичного процесу за чотирма імперіями, які послідовно змінювали одна одну. Вона стала стрижнем візантійських та західноєвропейських політичних концепцій, поширювалася в державних трактатах та історичних працях. Згідно з поглядами одного з Отців церкви, Євсевія, після Вавилонського світового царства починається володарювання Персидської держави, яку послідовно змінюють на міжнародній арені держава Олександра Македонського і Римська імперія. Остання, згідно з поглядами християнських ідеологів, не загинула в V ст., продовжувала існування після Великого переселення народів в сучасну їм історичну епоху, тобто мав місце процес продовження імперії (*translatio imperii*)¹. Претензії на «заземлення» такої імперії перш за все висунули візантійські василевси, які вважалися намісниками бога на землі.

Візантійський василевс до кінця VIII ст. вважався юридичною главою існуючих християнських держав і в уявленнях про вищу владу, які існували в Західній Європі². Офіційним титулом глави Візантійської імперії був титул «во Христі вірний імператор і самодержець Рومهїв» (*ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ αυτοκράτωρ Ῥωμαίων καὶ παντὸς βασιλεὺς*).

Під час утворення так званих варварських держав на території колишньої Західної Римської імперії титул місцевих племінних вождів «dux» («вождь», «герцог» або «князь») поступово стає визначенням глав ранніх політичних формувань, а з появою великих територіально-політичних утворень на базі кількох герцогств починає вживатися значніший в ієрархічному сенсі титул «гех» («цар», «цар»).

Римський історик II ст. н.е. Корнелій Тацит вказує на існування у германців носіїв влади, яких він називав титулом «гех» і титулом «dux»³. В добу Великого переселення народів джерела застосовують перший титул відносно вождів практично всіх знакових народів, які брали участь у тодішніх подіях, тому помилово було б дивитися на таких носіїв влади лише як виключно керівників одного племені.

За прерогативами, а не тільки за потужністю, в середині I тис. н.е. влада носіїв титулу «гех» була більш значною, ніж влада звичайних племінних князів. Перші були головними воєначальниками, вони представляли свою спільноту у переговорах з іншими державами та народами. Носії титулу «гех» також були гарантами суспільного порядку, виконували функції суддів та керували ви-

конанням рішень влади (говорячи сучасною мовою, були виразниками поліцейської влади).

Носії титулу «гех» були вихідцями з однієї родини. Язичницькі традиції пов'язували їх походження від богів. З представників цієї родини громада обирала нового володаря замість померлого. Згодом влада цих володарів по мірі розвитку суспільства перетворюється з обмежено обраної на спадкову. На етапі такого переходу старі володарі часом пропонували громаді обрати свого наступника із числа членів його роду.

Давні германці іменували своїх володарів словом «*kunin-gaz*», дещо пізніше у скандинавів було поширено найменування «*konungr*», а англосаксів – «*cyning*». У подальшому в англійській мові ми зустрічаємо визначення глави держави як «*king*», у германській – «*König*», шведській – «*kung*», норвезькій – «*konge*». В романомовних країнах титул таких володарів походить від латинського їх визначення «*гех*», а саме у французькій мові «*roi*», іспанській – «*rey*», італійській – «*re*», румунській – «*rege*», португальській – «*rei*».

Слов'янський відповідник титулу «гех» – «король» (на польській «*król*», на словацькій – «*kráľ*», на чеській – «*král*», на словенській і хорватській – «*kralj*», на сербській «*краль*», на болгарській і македонській – «*крал*») – походить від імені глави Франкської держави короля, а згодом імператора Карла Великого (латиною – *Carolus Magnus*) (768-814 рр.), постать якого стала підставою для формування в ідеологічному житті католицького світу парадигми ідеального володаря, виникнення величезної кількості епічних сказань та легенд⁴. Від слов'ян цей титул був запозичений візантійцями у формі «*кралус*», угорцями – «*király*», литовцями – «*karalius*», латишами – «*karalis*». Відомий спеціаліст із дослідження угро-фінських і самодійських мов Є.А. Хелімський, розглядаючи тему запозичення угорцями титулу «*király*», вважає, що це запозичення відбулося від південних слов'ян (вихідне – «*kral'ъ*»), але не напряму, а за посередництвом тюркського населення (можливо, кабарів) у добу переселення його разом із уграми до Паннонії в умовах існуючої тоді угро-тюркської двомовності⁵. Цей висновок дозволяє припускати вірогідність використання слова «*király*» і на схід від Паннонії тюркським населенням Північного Причорномор'я, перш за все печенігами.

В період становлення «варварських» королівств їх ідеологи (такі, наприклад, як Боецій, Кассіодор, Йордан у остготських королів) прагнули обґрунтувати владу своїх володарів за допомогою існуючих пізньоримських уявлень про носіїв державної влади, знайти їх місце в ієрархії римських владоможців⁶. Нагадаємо, що останній акорд історії Західноримської імперії стався 4 вересня 476 р., коли варварський полководець Одоакр позбавив влади останнього імператора зазначеної імперії Ромула Августула (прізвисько «Августула» дослівно перекладається як «Августьонок»). Але формально останнім імператором цієї держави після 476 р. слід вважати Юлія Непота. Останній вже був імператором в Римі в 474-475 рр., поки його не позбавив влади батько Ромула Августула полководець Флавій Орест.

Після вересневих подій 476 р. на вимогу східноримського імператора Зенона (474-491 рр.) Одоакр, який отримав від константинопольського двору звання патриція і «короля Італії», мав факт відновлення влади Юлія Непота. Але той 476 р. до Італії не повернувся, а перебував в Далмації. В 480 р. Юлія Непота вбили власні охоронці. З цього часу вже не тільки фактично, а й формально і юридично практика імперського життя в Західній Європі перервалася. Одоакр відправив регалії імператорської влади в Константинополь до східноєвропейського імператора Зенона, який став єдиним володарем усього християнського світу. В той же час чимало інших варварських «королів», у тому числі і потужний франкський король Хлодвіг, визнали себе васалами візантійського імператора.

О.Р. Корсунський зазначав, що «під впливом римських політичних і юридичних установ і ідей королівська влада як традиція за лічені роки із органу військової демократії переросла в орган державної влади»⁷. Відзначаючи це, слід зазначити, що слово «гех» у зазначених «варварських» ідеологів використовувався і для найменування негерманських володарів, які за своїм військовим і політичним потенціалом, на їх думку, були близькими до зазначених володарів «варварських» королівств. Так, наприклад, у готського історика Йордана терміном «гех» названі не тільки германські володарі, а і володарі гунів (Атілла, Баламбер) аланів (Беоргус, Бож), персів (Дарій) та ін.⁸

На динаміку змін у житті королівської влади в час раннього середньовіччя, що відбувалися з поширенням християнської ідеології, звертає увагу Марк Блок: «... переворот в сфері релігії завдав нищівного удару тому розумінню сакральності королівської влади, яка була розповсюджена серед германців; християнство позбавило його природної опори – місцевого язичництва»⁹. З.В. Удальцова, досліджуючи історію остготської Італії, відзначає зростання ролі королівської влади на початку VI ст. в часи короля Теодоріха Великого. Дослідниця звертає увагу на систему відносин Остготського королівства і Східної Римської імперії. Переговори з Константинополем, визнання імператорським двором Теодоріха королем мало велике значення для зміцнення позицій остготів в самій Італії, так і впливало на престиж Остготського королівства на міжнародній арені¹⁰.

Певні зміни в розвитку ставлення до влади королів відбулися у франків в VII–IX ст. Як відомо, з середини VII ст. у франків має місце послаблення влади королів з династії Меровингів, водночас зростає роль королівських мажордомів, які з початку були головними чиновниками при королях, проте згодом стали фактично керівниками держави. Серед мажордомів відомі прізвища єпископа Арнульфа Мецького, Піпіна Ланденського і його сина Грімоальда. При мажордомі Піпіні Геристальському посада мажордома стає спадковою, а його титул мав форму «*dux et princeps Francorum* (князь і володар франків)». Син Піпіна Геристальського Карл Мартелл увійшов до історії як переможець

арабського воєначальника Абд ар-Рахмана Абдурахмана у битві при Пуат'є 10 жовтня 732 р. Саме ця битва показала велику силу влади мажордомів, які здійснили знакові воєнні і господарські перетворення у Франкській державі, що призвело до переходу королівської влади від Меровингів до Каролінгів.

Виникає питання, чому франкські мажордоми тривалий час терпіли існування безсилих, але формально правлячих Меровингів. Однозначно, що це було пов'язано із германськими традиціями шанування представників королівського роду. В конкретній практиці життя франкського суспільства траплялися постійно факти вбивства Меровингів, проте існуючі традиції стояли на заваді спробам забрати у цього роду королівські чесноти.

Лише в середині VIII ст. син Карла Мартелла Піпін Короткий вирішив позбавити короля Хільдеріка III з роду Меровингів номінальної влади і проголосити себе королем франків. Для утвердження в новій якості Піпін використав авторитет християнської церкви, а саме – підтримку римського папи Захарія. В 750 р. мажордом відправив до Захарія посольство, яке мало зняти всі перепони у питанні організації королівської влади у франків. Посли запитали у Захарія: чи є справедливою ситуація, коли королем є людина, яка не має реальної королівської влади? Захарій, який розраховував на підтримку франкського мажордома, заявив, що королем має бути той, хто має реальну володарську владу і дав згоду християнської церкви на те, щоб Піпін став королем. Після повернення посольства, в листопаді 751 р. Піпін зібрав у Суассоні загальні збори франкської знаті, на яких його було обрано королем¹¹. Хільдеріка III зробили ченцем Сен-Бертенського монастиря. В травні 752 р. архієпископ Майнца Боніфацій коронував та помазав на царство Піпіна як нового короля франків.

З цього часу відбулося піднесення ролі володаря з титулом «гех» до статусу «Помазаника Божого (Christus Domini)». З цього часу його постать стає особою недоторканою. Будь-який заколот проти нього розглядається як святотатство. Священний характер влади носія титулу «гех» визначається тепер не через походження його та його родини від богів, а формується обрядом коронації, обрядом помазання на володарювання, після завершення якого він стає представником Христа у свого народу¹².

Події середини VIII ст. у Франкській державі, а саме процес зміни династії Меровингів династією Каролінгів став важливим прецедентом у подальшій історії королівської влади в Західній Європі. Від цього часу у політичному житті католицьких країн виникає ідеологічний механізм переходу влади від представника однієї династії до представника іншої в умовах згасання або ослаблення попереднього королівського роду. Для легітимізації такої зміни необхідно було провести певні церемоніальні дії, що мали дві складові – світську і церковну. Світська складова передбачала підтримку нового монарха правлячою елітою держави, що частіше всього відбувалася шляхом проведення зібрання представників знаті. Під час таких зборів часто оформлялася система взаємин

між новим володарем і його найближчим оточенням. Церковна складова включала протокольні церковні дійства, перш за все процедуру помазання на царство та коронацію нового монарха.

Як відомо, наприклад, пізніше, наприкінці X ст., відбувається процес ослаблення влади королів з династії Каролінгів, головною проблемою яких виявилась нездатність організувати реальний опір нападам норманів на французькі землі. Це дало привід графам паризьким заявити претензії на найвищу владну позицію в державі. Врешті-решт це призвело до появи короля з нової династії Капетингів – Гюга Капета, який на той час вже мав титул герцога франків. Помазання на царство та коронація відбулася 3 липня 987 р. у м. Нуайон. Зазначимо, що новий король мав досить авторитетне походження, оскільки по батькові був внуком західно-франкського (французького) короля Роберта I, а по матері – східно-франкського (германського) короля Генріха I Птахолова.

Прихід до влади в Англії в середині XI ст. нормандської династії Вільгельма Завойовника мав також ідеологічні аспекти. Здовго до поразки в 1066 р. англосаксонського короля Гарольда його суперник Вільгельм провів велику кампанію з дискредитації свого суперника, заявив про свої начебто законні права на англійський трон. Похід північнофранкських рицарів через Ла-Манш мав підтримку римського престолу, а невдовзі після розгрому англосаксів під Гастингсом у вересні 1066 р. у Лондоні було проведене дійство, яке мало легалізувати право владарювати нового господаря Англії. У Вестмінстерському соборі в присутності вищих релігійних і світських діячів відбулася коронація нового англійського монарха, який приніс клятву-обіцянку бути гарним володарем для своїх підданих.

Події VIII ст. свідчать про значне зростання ролі католицької церкви в західноєвропейському світі. Саме в цей час завдяки союзу спочатку з франкськими мажордомами, а згодом королями з династії Каролінгів папство зміцнює свою владу у протистоянні з лангобардами, створює в центрі Італії власну світську державу – Папську область (патронімію), а згодом римські першоєрархи починають активні дії у напрямку реалізації давнішніх планів обмеження впливу візантійських василевсів і патріархів у християнському світі.

Як вже відзначалося, до кінця VIII ст. в Західній Європі не ставилось під сумнів лідерство візантійської і церковної влади в християнському середовищі. Проте така ситуація не влаштувала римських понтифіків, які прагнули домогтися першості в системі управління християнськими країнами. В цьому прагненні римська курія вирішила використати факт зростаючої потуги Франкської держави на чолі з королем Карлом Великим для реалізації власного плану обґрунтування і розбудови прийнятної для західної церкви системи державного управління християнського світу. Приводом для цього стали події в Візантії. В останнє десятиліття вказаного VIII ст. тут загострюється боротьба між іконоборниками і іконошанувальниками, що вилилося в узурпацію влади в Імперії Іриною, яка позбавила влади, запроторила у в'язницю і осліпила свого сина

Константина VI. Правління жінки-узурпатора в Константинополі, яка де-факто оголосила себе василевсом, викликала негативну реакцію в Західній Європі, яка активно підігрівалася римською церквою. Римські ієрархи заявили про відсутність реальної імператорської влади в Константинополі, заявили про необхідність її відновлення, висловили претензії, що таке відновлення має стати у справжньому духовному центрі християн – Римі.

Все це стало прелюдією подій кінця 800 р., коли 25 грудня на Різдво король франків Карл був коронований у Латеранському соборі Риму папою Левом III як імператор (*imperator*)¹³. Офіційний титул володаря мав наступну форму «*Karolus serenissimus augustus a Deo coronatus magnus pacificus imperator Romanum imperium gubernans qui et per misericordiam dei rex Francorum atque Langobardorum* (Карл милостивіший, августійший, що був коронований Богом, великий володар-миротворець, государ Римської імперії, милістю Божою король франків і лангобардів)».

25 грудня 800 року під час різдвяної урочистої служби папа Лев III здійснив коронацію короля Карла як імператора. Франкський придворний літописець Ейнхард пише, що певний час після церемонії Карл висловлював невдоволення цим проголошенням: «*Quo tempore imperatoris et augusti nomen accepit. Quod primo in tantum averatus est, ut adfirmaret se eo die, quamvis praecipua festivitas esset, ecclesiam non intraturum, si pontificis consilium praescire potuisset* (Саме тоді він прийняв титул Імператора і Августа, чого спочатку не бажав і говорив, що, як би знав заздалегідь про задум папи, то не пішов у той день до церкви, не дивлячись на те, тоді мало бути одне з головних свят)»¹⁴. Дехто з істориків вважає, що ця позиція франкського короля була проявом уявної скромності або дипломатичної гри.

Дійсно навряд чи факт коронації був несподіванкою для Карла, оскільки за декілька днів до Різдва в Римі відбувся церковний собор, на якому відзначалось, що християнський світ фактично не має імператора (влада Ірини в Константинополі не тільки не визнавалась, а й засуджувалась), ставилось питання про відновлення імперської влади в Римі. Чи міг в таких умовах Карл бути незадоволеним проведеною коронацією? На це питання можна дати цілком ствердну відповідь. У франкських вищих колах ідея піднесення рівня влади володаря була популярною, але водночас слід звернути увагу на те, як проходила церемонія коронації. За своєю формою вона не могла сподобатися Карлу і його оточенню. Першим моментом було те, що головним суб'єктом дії в ній був папа Лев III. Другим моментом було те, що за процедурою Карл ставав володарем римського народу, що не могло не викликати проблему у його відносинах з іншими країнами християнського світу¹⁵.

Проголошення імператором Карла не могло, в умовах уявлень про єдину християнську імперію, не викликати напруги у взаєминах з Візантією. Франкський володар одразу відчув, що християнський схід не поспішає коритися йому, що невдовзі призвело до нечуваної дипломатичної пропозиції. Карл, який перед цим чима-

ло разів був одруженим, послав до Константинополя посольство з пропозицією Ірині одружитися. Здається, така ідея не могла не влаштувати і амбітну володарку Візантійської імперії, оскільки коронація Карла ще більше послаблювала позиції імператриці в очах підданих. За Ксантенсіськими анналами, Ірина теж надсилала посольства до Карла, щоб досягти прийнятних для неї домовленостей («Imperatrix de Constantinopoli misit legatos ad Karolum rasem confirmare inter Francos et Graecos (Імператриця направляла до Карла послів, щоб укласти мир між франками і греками)¹⁶»).

Проте факт перебігу переговорів не міг пройти повз увагу її ворогів в найближчому оточенні. Навряд чи потенційний союз Карла та Ірини схвально сприймався б і керівництвом римської церкви. Врешті-решт 31 жовтня 802 р. в Константинополі був здійснений державний переворот, в результаті якого Ірину усунуто від влади, а візантійським василевсом став Никифор I. Реально сталося те, чого за тодішніми ідеологічними уявленнями не могло бути: в християнському світі виникло дві імперії з двома імператорами.

Упродовж наступних десяти років конфліктна ситуація була вирішена, але наслідки коронації 800 р. позначилися на майбутньому. Ця подія стала черговим кроком у процесі розколу християнського світу, вона сприяла зміцненню позицій папства (в майбутньому утвердилась традиція обов'язкової коронації західних імператорів в Римі).

Зазначимо, що Никифор не визнав імператорської гідності Карла. В 806-810 рр. франкський володар завоював візантійські на той час володіння – Венецію і Далмацію, що примусило константинопольський двір піти на переговори. В 812 р. новий василевс Михаїл I визнав імператорський титул Карла, а той повернув грекам Далмацію і Венецію.

На завершення цього сюжету зазначимо, що грудневі події 800 р. не означали заміни титулу короля титулом імператора стосовно Карла Великого. У подальшому він був і імператором, і королем. Аналогічно не змінювалися титули у германських королів, які, починаючи з другої половини X ст., ставали «римськими імператорами».

Отже, з часів правління Карла Великого внаслідок завойовницьких війн франкських феодалів набуває реального політичного змісту в Західній Європі тенденція до «renovatio imperii (відродження імперії)», яка відбивала претензії володарів Франкської імперії щодо панування в Західній Європі¹⁷. Зазначимо, що в 812 р. акт коронації Карла Великого були вимушені визнати і в столиці Візантійської імперії Константинополі¹⁸. З цього часу коронація в Римі стає обов'язковим атрибутом в інвеститурі західних королів імператорськими інсигніями. Імператорський титул недовго проіснував у нащадків Карла Великого: на межі X ст. послаблення франкських державних утворень, що виникли після Верденського договору 843 р., призвело до зменшення політичної влади їх монархів. Але «імперська ідея», яка завжди пов'язувалася з реальними планами володарів, залишалася життєздатною і надалі.

Слід, однак, зазначити, що світські монархи Західної Європи (навіть в період найбільшої могутності) не зуміли повністю підкорити собі папство, хоч спроби в цьому напрямку ними робились постійно. Ідеологічним забезпеченням такої політики стала концепція «цезарепапізму», тобто залежності римської курії від імператора. В свою чергу, папський престол, особливо з середини XI ст., створює свої вселенські теологічні концепції, що відбилися у відомому документі папи Григорія VII «*Dictatus papae*» і теорії «папоцезаризму», де «Римська імперія» трактується як світський меч в руках церкви Божої і її глави – римського папи¹⁹.

Як відзначає відомий фахівець з середньовічної політичної теології Е. Канторович, західноєвропейські імператори постійно висловлювали претензії на свою зверхність в духовній сфері, а папи заявляли про те, що вони є носіями вищої світської влади. Духовні і світські лідери християнського суспільства постійно навзаєм «позичали» владні інсигнії. Так, папи прикрашали свої тіари золотими коронами, носили імператорський пурпур, а під час процесій перед понтифіками почт ніс імператорські прапори. Імператори носили під своєю короною мітру, одягали духовний одяг і отримували під час коронації єпископське кільце²⁰.

Одним зі спірних питань, які призвели в XI ст. до тривалої боротьби між папами і імператорами, було питання про зверхність їх над суверенними володарями католицької Європи – королями. І імператори, і папи вважали останніх своїми васалами. Відомо, що на початку XIII ст. папа Інокентій III піддав інтердикту (відлученню від церкви) декількох королів, у тому числі англійського і французького.

В середині ж X ст. претензії на одержання імперської корони висувують германські королі. Германське політичне формування IX ст. виникло внаслідок розпаду Франкської імперії і складалось з декількох земельних утворень, в основі яких були конкретні племінні союзи – саксів, франків, баварів, швабів тощо. До завоювання їх Карлом Великим вони ніколи не були об'єднані в одну адміністративно-політичну спільність. На базі означених земельних утворень виникли політичні організми, які отримали назву «племінних герцогств (або князівств)». Попри таку племінну роз'єднаність частин спочатку Східнофранкського королівства, а згодом Германського, велику силу володарів конкретних германських герцогств, в германському політичному формуванні були певні елементи централізованості, ознакою якої був інститут королівської влади. Останнім королем із династії Каролінгів в Германії був Людовик VI Дитя, після якого влада володарів починає належати представникам тих чи інших герцогських родів. З 936 по 1024 рр. в Германії правили королі з Саксонської династії, а з 1024 по 1125 рр. – королі з Франконської династії. В середині X ст. у зв'язку зі значною увагою германської верхівки до ситуації в Італії виникає питання про набуття германським монархом титулу імператора²¹.

В 962 р. папа Іоанн XII коронував імператорською короною представника саксонської династії Оттона I²². З цього часу кожен

новий германський король повинен був упродовж свого правління здійснити подорож до Риму: без цього він не міг вважатись «римським імператором». Така нестійкість імператорської корони на голові саксонських, а пізніше (з XI ст.) франконських королів, безперервна боротьба з герцогами в самій Германії, незадоволення італійського населення постійними вторгненнями з півночі германських військ, опозиція римських пап, інших монархів Західної Європи зростаючим претензіям германських монархів на світове панування, багато в чому пояснюють прискіпливе ставлення Оттона I та його нащадків до титулатури сусідніх з Германією держав: Польщі, Чехії та Угорщини, які в X ст. починають відігравати значну роль у міжнародному житті Європи.

В обігу у слов'ян Центральної і Східної Європи, у тому числі і у міжнародних відносинах, з давніх часів відносно володарів використовувався загальнослов'янський титул «князь» (польський – «kniiaz», чеський – «kniže», сербохорватський – «knez» та ін.). Як вважають науковці, цей титул походить від давньослов'янського визначення «kъnedъ», а той був позичений з давньогерманського «kuningaz»²³. Останній близький до давньоскандинавського найменування верховних володарів «конунг» (давньоскандинавська назва «konungr», давньоанглійська – «cuning»). В добу розвинутого середньовіччя від зазначених дефініцій, на що ми вище вже звертали увагу, походить форма титулу «король» («king», «König», «kung», «kongе»).

В ідеологічних уявленнях слов'ян до запровадження християнства князь (dux) був самодостатнім володарем, титул якого не потребував конкретизації і підвищення рангу в титулярному плані. Проте ситуація змінилася після запровадження християнства, оскільки володарі сусідніх західних країн носили титул «гех» (тобто король). Тому володарі країн, які прийняли християнство і мали титул «dux» (герцог, князь), після входження їх країн в ідеологічну систему Західної Європи, прагнули отримати більш авторитетний в католицькому світі титул суверенного монарха – «гех» («король»). Ці намагання викликали незадоволення не лише у верховного володаря Германії, який довгий час був тільки «римським королем»²⁴ (він, як зазначалось, отримував статус імператора лише після коронації в Римі папою!), а й германських герцогів (князів). Останні не бажали зростання суверенітету сусідніх країн в умовах здійснення ними активної східної політики, яка в застарілій літературі часто називалася політикою «натиску на Схід» («Drang nach Osten»).

Дещо незвичною була поява королівського титулу в угорців. Вожді угорських племен, які на межі IX–X ст. завоювали Паннонію, мали титули східного походження: «дюла», «кюндю», «карха». В 995 р. син верховного угорського володаря Гези Вайк прийняв християнства і змінив ім'я на Стефан (Іштван). В 1000 (або в 1001) році Стефану (Іштвану), який з 997 р. став на чолі Угорщини, вдалося отримати від германського імператора Оттона III королівську корону, яка стала спадковою для монархів цієї держави.

Такий крок-поступка германської дипломатії, у значній мірі, був викликаний занепокоєнням, що угорський князь одержить корону з Константинополя від візантійського імператора²⁵.

Про можливість подібного перебігу подій свідчить більш пізній факт, коли у тому ж XI ст. угорський король Геза I (1074-1077 рр.) отримав корону від візантійського василевса Михайла III Дуки, якою його в 1075 р. коронували. Саме ця корона є державним символом Угорщини і дещо некоректно називається короною святого Іштвана. Наслідком цієї взаємодії з угорцями стала поява у візантійських документах титулу «король торків» (угорців. – авт.) («*κράλος Τουκίας*»). Зазначимо, що тоді угорський володар вважався васалом константинопольського василевса, хоча одночасно королі Германії і Франції розглядалися візантійськими політиками лише як брати візантійського монарха²⁶. Такі ж «коливання» характерні і для міжнародного життя інших країн Центральної Європи та Балкан: Болгарії, Сербії, Венеції, Хорватії, монархи яких залежно від власних інтересів, брали титулатуру як західно-го, так і грецького типу²⁷.

Проблему отримання суверенної, з позиції ідеологічних уявлень католицького світу, титулатури володарям західнослов'янських країн доводилося вирішувати складним шляхом. Князі Чехії, які довгий час були союзниками германських імператорів в боротьбі з полабськими слов'янами, папством, Угорщиною та Польщею, стали королями лише в 1086 р., за умов, коли їх держава фактично стала сильно залежати від влади германського імператора. Означена коронація чеського князя Владислава IV була викликана умовами дипломатичної гри, яку вів германський імператор Генріх IV проти Польщі. На з'їзді в Майнці Генріх оголосив Владислава «королем Чехії та Польщі», намагаючись зіштовхнути одну з іншою дві західнослов'янські країни²⁸.

З великими труднощами в питанні коронації своїх правителів зіткнулася Польська держава – головний суперник Германії в Центральній Європі. 18 квітня 1025 р. польський князь Болеслав, а згодом після його смерті син Мешко II здійснили самостійні (без санкції імператорської влади) коронації, але це викликало різкий осуд в Германії²⁹. Наприкінці 1076 р., використовуючи підтримку з боку римського папи Григорія VII, інший польський князь Болеслав II Сміливий також проголосив себе королем³⁰, проте через три роки представники проімперських сил у Польщі позбавили його і корони, і трону. Названі коронації польських князів в XI ст. не створили через протидію германської імперської влади підґрунтя для виникнення спадкової королівської влади у Польщі. Лише на початку XIV ст., за умов створення централізованої Польської держави, після коронації її монарха, польського князя Владислава Локетка, Польща стає спадковою монархією – королівством.

Тривалий час офіційний королівський титул був у володарів хорватів. В 925 р. вперше цей титул прийняв хорватський князь Томислав із роду Трпимировичів. Останній король із цієї династії Степан II помер в 1091 р. В 1097 р. угорський король Кальман

Книжник переміг хорватів у битві на горі Гвозд, після чого припинилося існування незалежної Хорватії та відбулося її підкорення та входження на правах особистої унії (1102 р.) до Королівства Угорщини. Угорсько-хорватська угода (Pacta Conventa) передбачала, що Угорщина і Хорватія управляються одним володарем, але є двома королівствами; надавалися особливі права хорватським магнатам. В перші 150 років існування унії відбувалися окремі церемонії коронації володаря Угорщини власне угорською і хорватською коронами. Пізніше відбувалася лише коронація в Угорщині, після якої хорватський парламент своїм актом затверджував угорського монарха на хорватському престолі.

Після завоювання хрестоносцями Константинополя спостерігається велика релігійно-політична активність на початку XIII ст. римської курії на чолі з папою Інокентієм III (1198-1216 pp.)³¹, яка проявилася у фактично широкомасштабному проникненні католицького світу у Центральну-Східну Європу від Полярного кола до Балкан, спрямованому на навернення до латинства язичників та схизматиків. В 1204 р., після захоплення Константинополя хрестоносці утворили на території православної Візантії низку власних католицьких держав. На декілька десятиліть зверхність римських понтифіків була вимушена визнати Болгарія, володар якої Калоян в 1204 р. був коронований папою Інокентієм III. Вже після смерті Інокентія при папі Гонорії III у 1217 р. відбулася коронація сербського жупана (князя) Стефана Неманича (Першовінчаного)³². Ця коронація титулом, який тісно був пов'язаний із католицькими церковно-політичними догматами, викликав значний спротив верхівки сербської держави. Для зняття певної напруги в 1222 р. Стефан пройшов другу церемонію коронації, яку здійснив його брат, сербський архієпископ Савва, в монастирі Жиче. Цією процедурою була подолана суперечність між католицькими релігійно-догматичними уявленнями та духовним життям православної Сербії. Тепер володар цієї країни із новим титулом «король» отримав освячення своєї за канонам церкви.

Тема про місце Русі в ідеологічно-титулатурному житті християнської Європи, про практику використання титулу «король» у політичному розвитку Русі нами неодноразово розглядалася в інших публікаціях, тому в цьому нарисі ми її розглядати не будемо³³.

Примітки:

1. Вайнштейн О.Л. Западноевропейская средневековая историография / О.Л. Вайнштейн. – М., Л., 1964. – С. 11-12.
2. Ронин В.К. Византия в системе внешнеполитических представлений раннекарolingских авторов / В.К. Ронин // Византийский временник. – М., 1986. – Т.47. – С. 86.
3. Tac. Ger., 7. Працю Корнелія Тацита «Германія» наводимо за вид.: Корнелій Тацит. Сочинения : в 2 т. / Корнелій Тацит ; перевод А.С. Бобовича. – Л., 1969. – Т. 1: Анналы. Малые произведения. – С. 353-372; з вказівкою розділу твору.
4. Беркут А. Про ідеологію в німецьких цезаристів середніх віків / А. Беркут // Записки історико-філологічного відділу Української

- Академії наук. – К., 1927. – С. 116-131; Ронин В.К. Славянская политика Карла Великого в западноевропейской средневековой традиции / В.К. Ронин. – Средние века. – М., 1986. – Т. 49. – С. 5-25.
5. Хелимский Е.А. Kirali и olasz: к истории ранних славяно-тюркско-венгерских отношений / Е.А. Хелимский // Славяне и их соседи: место взаимных влияний в процессе общественного и культурного развития. Эпоха феодализма. – М., 1988. – С. 53-55.
 6. Шкаренков П.П. Римская традиция в варварском мире: Флавий Кассиодор и его эпоха / П.П. Шкаренков. – М., 2004. – С. 19.
 7. Корсунский А.Р. Образование раннефеодальных государств в Западной Европе / А.Р. Корсунский. – М., 1963. – С. 96.
 8. Санников С.В. Образы королевской власти эпохи Великого переселения народов в западноевропейской историографии VI в. / С.В. Санников. – Новосибирск, 2011. – С. 67-68.
 9. Блок М. Короли-чудотворцы: Очерк представлений о сверхъестественном характере королевской власти, распространенных преимущественно во Франции и в Англии / М. Блок. – М., 1998. – С. 132.
 10. Удальцова З.В. Италия и Византия в VI в. / З.В. Удальцова. – М., 1959. – С. 143.
 11. Петрушевский Д.М. Очерки из истории средневекового общества и государства / Д.М. Петрушевский. – М., 1922. – С.257.
 12. Ejerfeldt L. Myth of the State in the West European Middle Ages / L. Ejerfeldt // Myths of the State. – Scripta Instituti Donneriani Aboensis. – Stockholm, 1972. – Vol. 6. – S. 166-167.
 13. Вязигин А.С. Идеалы «Божьего царства» и монархия Карла Великого / А.С. Вязигин. – СПб., 1912. – 105 с.
 14. Эйнхард. Жизнь Карла Великого / Эйнхард ; вступительная статья, перевод, примечания и указатели М.С. Петровой. – М., 2005. – С. 111-113.
 15. Ле Гофф Жак. Цивилизация средневекового Запада / Жак Ле Гофф. – М., 1962. – С. 44-45.
 16. Annales Xantenses // Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum ex monumentis germaniae historicis separatim editi. Annales Xantenses et annales vedastini. – Hannoverae et Lipsiae, 1909. – Т. 1. – Р. 3.
 17. Пакуль Н.М. Итальянская политика Карла Великого / Н.М. Пакуль // Ученые записки Харьковского университета. – Харьков, 1940. – Т. 19. – С. 105-115.
 18. Ostrogorski G. The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order / G. Ostrogorski // The Slavonic and East European Review. – 1956. – Vol. 35. – № 84. – P. 6; Dölger F. Byzanz und die europäische Staatenwelt / F. Dölger. – Ettal, 1953. – S. 303-309.
 19. Беркович М.Е. Из истории формулы средневековой Германской империи / М.Е. Беркович // Средние века. – М., 1967. – Т. 30. – С. 235.
 20. Канторович Э. Два тела короля. Исследование по средневековой политической теологии / Э. Канторович. – М., 2015. – С. 289.
 21. Італійська політика германської політичної верхівки отримала неоднозначну оцінку в радянській історіографії. Першу позицію можна визначити як критичну. Вона робить головний наголос на підкреслюванні реакційної політики германських феодалів в Італії, штучності імперських зазіхань германських королів і ефемерності самої «Священної Римської імперії». Див. : Фризман Г.В. Итальянская политика средневековой Германской империи в освещении западноевропейской историографии / Г.В. Фризман // Средние века. – М., 1967. – Вып. 30. – С. 277-289; Колесницкий Н.Ф. «Священная Римская империя»: притязания и действительность / Н.Ф. Колесницкий. – М., 1977. – 200 с. Більш

- реальний підхід спостерігається в працях О.І. Неусихіна, який показує реальні причини виникнення і існування «Священної Римської імперії» як механізму здійснення політичної волі германської еліти, перш за все у напрямку реалізації її планів в Італії. Див.: Неусыхин А.И. Очерки по истории Германии в средние века / А.И. Неусыхин // Проблемы европейского феодализма. – М., 1974. – С. 238-261.
22. Балакин В.Д. Итальянская политика Оттона I (К вопросу о происхождении Священной Римской империи) / В.Д. Балакин // Средние века. – М., 2001. – Вып. 62. – С. 301-316.
 23. Свердлов М.Б. Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси: VI – первой трети XIII вв. / М.Б. Свердлов. – СПб., 2003. – С. 72.
 24. Титул «римський король» відносно германських королів почав вживатися з XI ст. Див. Беркович М.Е. Из истории формулы средневековой Германской империи... – С. 233.
 25. Цікаво, що в середньовіччі угорські королі використовували часто титул «апостоличний король», чим підкреслювали безпосередній зв'язок своєї влади з учнями Христа.
 26. Ostrogorski G. The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order... – P. 11; Литаврин Г.Г. Рец. на кн.: Moravcsik G. Einfurung die Bezaninologie. – Budapest, 1976 // Вопросы истории. – 1980. – № 10. – С. 200.
 27. Коларов Х. Титулатура и полномочия владетельской власти в средневековой Болгарии... – С. 96-97; Соколов Н.П. Образование Венецианской колониальной империи / Н.П. Соколов – Саратов, 1963. – С. 202, 222.
 28. Cosmae Chronicon – L. II, 37. Хроніку Козьми Празького наводимо за вид.: Cosmae Chronica Boemorum / Ed. R. Köpke // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores (далі – MGH SS) / ed. G.H. Pertz. – Hannoverae, 1851. – Т. 11. – P. 1-132; з вказівкою номеру книги та розділу хроніки. Див. також: Benyskiewicz K. Władysław Herman. Książę Polski 1079-1102 / K. Benyskiewicz. – Kraków, 2014. – S. 263-289.
 29. Annales Hildesheimenses // MGH SS / ed. G.H. Pertz. – Hannoverae, 1839. – Т. 3. – P. 90; Dragan M. Koronacja Bolesława Chrobrego / M. Dragan. – Warszawa, Kraków, Lublin, 1925. – S. 37-38; Головко О.Б. Внутрішньополітична боротьба в Польщі та її вплив на міжнародні відносини у другій половині 20-х – першій половині 30-х років XI ст. / О.Б. Головко // Проблеми слов'янознавства. Історія зарубіжних слов'янських народів. – Львів, 1988. – Вип. 38. – С. 69-76.
 30. Lamberti Annales, pars 2 / ed. L.F. Hosse // MGH SS / ed. G.H. Pertz. – Hannoverae, 1844. – Т.5. – P. 235; Grudziński T. Polityka papieża Grzegorza VII wobec państw Europy Śródkowej i Wschodniej / T. Grudziński. – Toruń, 1959. – S. 110.
 31. Лозинский С.Г. История папства / С.Г. Лозинский. – М., 1986. – С. 120-133; Заборов М.А. Крестоносцы на Востоке / М.А. Заборов. – М., 1980. – С. 196-262.
 32. Ферjanчић Б. Одбрана Немањиног наслеђа – Србија постаје краљевина / Б. Ферjanчић // Историја српског народа. – Прва књига / уред. С. Ђирковић. – Београд, 1981. – С. 297-307; Харди Ђ. Наследници Кијева: Између краљевска круне и татарског јарма / Ђ. Харди. – С. 89-90.
 33. Головко О.Б. Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин / О.Б. Головко // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 42-52; його ж. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центральної-Східної Європи раннього і класичного середньовіччя. – К., 2006. – С. 374-387; його ж. Коронація князя Данила Романовича в контексті ідеологічного життя і міжнародних відносин слов'янства Східної

Європи / О.Б. Головка // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2013. – Т. 23: На пошану професора С.А. Копилова. – С. 213-230; його ж. Некороновані і короновані королі Південно-Західної Русі / О.Б. Головка // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2015. – Т. 9. – С. 183-216; та ін.

Alexandr Golovko

FORMING OF HIGHER STATE POWER IN WESTERN AND CENTRAL EUROPE IN EPOCH OF EARLY AND CLASSIC MIDDLE AGES

The author of the article considers a question about formation of king's, and later emperor's power in Western and Central Europe in the epoch of forming there a new states in the period of early and classic middle ages. He shows a close connection in development of higher state power with life and ideological postulates of Christian church.

Key words: «rex / king», « βασιλεύς / vasilévs», «imperator / emperor», «dux / duke, prince», royal power, emperor's power, the Pope of Rom.

Александр Головка

ФОРМИРОВАНИЕ ВЫСШЕЙ ВЛАСТИТЕЛЬНОЙ ВЛАСТИ В ЗАПАДНОЙ И ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЕВРОПЕ В ЭПОХУ РАННЕГО И КЛАССИЧЕСКОГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

В статье рассматривается вопрос о становлении королевской, а позднее императорской власти в Западной и Центральной Европе в эпоху формирования там новых государственных образований в период раннего и классического средневековья. Показана тесная связь в развитии высшей властительной власти с жизнью и идеологическими постулатами христианской церкви.

Ключевые слова: «rex / король», « βασιλεύς / василевс», «imperator / император», «dux / герцог, князь», королевская власть, императорская власть, римский папа.

Отримано: 19.06.2016.